

Urszula Sokólska
Uniwersytet w Białymstoku
ORCID: 0000-0002-3945-1138

Anetta Bogusława Strawińska
Uniwersytet w Białymstoku
ORCID: 0000-0001-8401-3068

Ekspresywne określenia osób w mowie mieszkańców Polski północno-wschodniej

Typowo pograniczny charakter regionu białostockiego sprawia, że nakładają się tutaj na siebie różne systemy językowe: polski, białoruski, ukraiński i litewski. Nie wolno też zapominać o mieszkających na tym terenie od wieków Tatarach czy Rosjanach-starobrzędowcach (szerzej: Sajewicz 1999: 59). Dość szczególne usytuowanie geograficzne regionu pociągało za sobą w przeszłości różnorodne, bardzo przy tym złożone procesy o charakterze politycznym, administracyjnym i kościelnym¹. W wyniku tych specyficznych dziejów osadniczych dokonał się podział Białostoczczyzny na trzy zasadnicze części: zachodnią, południowo-zachodnią i północno-wschodnią (Wiśniewski 1977: 9). W części zachodniej tego regionu mieszka ludność katolicka pochodzenia mazowieckiego, w części wschodniej znajdują się skupiska ludności pochodzenia ruskiego i litewskiego:

Zdecydowana większość ludności pochodzenia ruskiego wyznaje obecnie prawosławie, ale na obrzeżach zasiedlonego przez nią w przeszłości terenu w znacznym stopniu spolonizowała się i przyjęła obrządek katolicki. Skupiska ludności katolickiej, z reguły niezbyt liczne, występują także wewnątrz tego terenu, zwłaszcza w miastach i miasteczkach, znacznie rzadziej na wsi. Usytuowanie gwar na pograniczu polsko-białorusko-ukraińsko-litewskim znalazło swoje odbicie w ich systemach. Łączą one w różnym nasileniu cechy właściwe każdemu z graniczących ze sobą języków (Sajewicz 1999: 60).

¹ Historia osadnictwa na terenie Białostoczczyzny stała się przedmiotem badań J. Wiśniewskiego (Wiśniewski 1964: 115–135; 1980: 14–13).

Celem niniejszego artykułu jest zaprezentowanie drobnego wycinka zjawisk leksykalno-frazeologicznych, ograniczonych do kategorii nazw osób w kilku rejonach województwa podlaskiego i warmińsko-mazurskiego. Przedstawiony niżej materiał został zebrany przez autorki w Augustowie (dalej: Aug), Białymstoku (dalej: Biał), Białowieży (dalej: Bż), Drohiczynie (dalej: Droh), Gołdapi (dalej: Gp)², Hajnówce (dalej: Hajn), w gminie Rajgród (dalej: Raj), głównie w trakcie rozmów prywatnych z osobami znanymi autorkom, a także podczas zupełnie przypadkowych spotkań na ulicy, bazarze, w sklepie, poczekalni lekarskiej, poczekalni dworcowej, autobusie, pociągu i innych miejscach użyteczności publicznej.

W tekście wykorzystano też słownictwo – oraz sporadycznie frazeologię – zgromadzone przez innych badaczy i przedstawione w pracach o charakterze leksykograficznym:

- „*Mowa prosta*” mieszkańców gminy Dąbrowa Białostocka. Wywiady – opowieści – wspomnienia, oprac. J. Białomyzy, E. Wierzbicka-Piotrowska, Warszawa 2019 (teren Dąbrowy Białostockiej; dalej: DBiał);
- B. Nowowiejski, *Z zagadnień kontaktów językowych*, Białystok 2010 (teren Sokółki; dalej: SkN);
- D.K. Rembiszewska, *Słownik dialektu knyszyńskiego Czesława Kudzińskiego*, Łomża 2008 (teren Knyszyna; dalej: Kn);
- U. Sokólska, „*Daj busi dla babci*”, czyli o polszczyźnie mieszkańców Białostoczczyzny [w:] *Polszczyzna mówiona ogólna i regionalna*, „Biblioteka LingVariów”, t. 5, pod red. B. Dunaja i M. Raka, Kraków 2009, s. 99–108 (teren Białegostoku i Hajnówki; dalej: BiałS lub HajnS).

Materiał językowy z pola semantycznego OKREŚLENIA OSÓB został dodatkowo uzupełniony o jednostki wyekscerpowane z tekstów gwarowych cytowanych w niepublikowanych pracach magisterskich i licencjackich obronionych w Instytucie Filologii Polskiej (obecnie Kolegium Językoznawstwa) Uniwersytetu w Białymstoku:

- M. Ancypo, *Językowy obraz DOMU w pieśniach ludowych Ziemi Sokólskiej*, Białystok 2010 (dalej: SkA);
- M. Babicz, *Język mieszkańców Czarnej Białostockiej*, Białystok 2020 (dalej: CzBł);
- E.A. Bubul, *Mowa mieszkańców Orli na Podlasiu*, Białystok 2008 (dalej: Orl);

² Miejscość leży obecnie na terenie województwa warmińsko-mazurskiego.

- M. Kuźmik, *Język mieszkańców wsi Bobrówka w województwie podlaskim*, Białystok 2009 (pow. hajnowski; wieś na pograniczu polsko-białorusko-ukraińskim; dalej: Bob);
- M. Mróz, *Obraz kobiety w tekstach folklorystycznego zespołu „Czarnowiacy”*, Białystok 2015 (teren Czarnej Wsi Kościelnej; dalej: CzWK).

By w pełni uhonorować Jubilatkę, której ten artykuł dedykujemy, pozwalamy sobie przytoczyć pełną estymy wypowiedź studentki – M. Babicz, ze szczerym zaangażowaniem i nieukrywaną pasją realizującej idee Profesor Barbary Falińskiej. Niechże słowa te – zamieszczone we wstępie do pracy licencjackiej – staną się swoistym hołdem złożonym Niestrudzonej Badaczce i Eksploratorce ginących gwar, Wybitnej Uczzonej, a przy tym Pięknemu i podziwianemu przez nas wszystkim Człowiekowi³:

Profesor Barbara Falińska – uczennica i kontynuatorka działań naukowych Profesora W. Doroszewskiego – od lat gorąco i serdecznie namawia, szczególnie młodzież, do włączenia się w zbieranie i archiwizowanie wypowiedzi swoich dziadków czy bliskich oraz sąsiadów, „by ocalić od zapomnienia gwarę i tradycję kultury mieszkańców okolicznych wsi”⁴. Narodowe Centrum Kultury natomiast prowadzi kampanię pt. *Ojczysty – dodaj do ulubionych*. Profesor Elżbieta Wierzbicka-Piotrowska realizuje projekt (z ramienia Towarzystwa Kultury Języka, przy współpracy Instytutu Języka Polskiego, uczniów i nauczycieli różnych szkół) zatytułowany *Dialog pokoleń* zachęcający młodych ludzi do „pochylenia się” szczególnie nad tą odmianą języka ojczystego, której grozi zapomnienie⁵.

Praca niniejsza jest z jednej strony odpowiedzią, a raczej wypełnieniem postulatu – głosu – prośby środowiska naukowego, zwłaszcza dialektologów i historyków języka oraz antropologów kultury. Z drugiej zaś próbą „zatrzymania” języka rodzinnego, domowego. Świadoma upływu czasu czuję powinność, aby uchronić od zapomnienia pozostałości kresowości⁶, które wciąż są „żywe” i funkcjonują w regionie, w którym

³ Przypisy odnoszące się do poniższego fragmentu stanowią integralną część cytowanej pracy licencjackiej napisanej pod kierunkiem A. Strawińskiej. Szacowną Jubilatkę zapewne ucieszy również informacja, że badania te – zgodnie z wcześniejszą deklaracją młodej pasjonatki gwary – są kontynuowane w pracy magisterskiej powstającej w ramach seminarium prowadzonego przez Urszulę Sokólską.

⁴ *Najpierw była wieś i gwara, a dopiero później polszczyzna ogólna, czyli o „Dialogu pokoleń”*, <http://sokolka-powiat.pl/2019/10/14/najpierw-byla-wies-i-gwara-a-dopiero-pozniej-polszczyzna-ogolna-czyli-o-dialogu-pokolen/> [dostęp: 22.04.2020].

⁵ Falińska 2019.

⁶ „mam tu na myśli – pisze M. Babicz – szereg cech kulturowych, które są odmienne i specyficzne względem rdzenia (*core*). Według Marka Kotery, Kresy nie funkcjonują jako zwyczajne pogranicze. Zaś Stanisław Uliasz stwierdza, że posiadają one własną tożsamość oraz własne

mieszkam. Spisanie historii dotyczących wierzeń, życia wiejskiego i zwyczajów jest tak samo istotne jak ocalenie artefaktów językowych. Nie sposób zapomnieć o przedstawicielach tego dziedzictwa, którzy – możliwe – są jednymi z ostatnich pokoleń posługujących się „zanikającym” językiem. Wśród tych przedstawicieli znajdują się moi bliscy. To oni wprowadzali mnie w świat przepełniony „innością”⁷ i stworzyli możliwość poznania własnej kultury. Długo nie zdawałam sobie sprawy, że ich „mowa prosta”⁸ jest odrębnie badaną przestrzenią komunikacyjną. Już na początku studiów polonistycznych podczas zajęć z literatury i piśmiennictwa regionu, kiedy omawialiśmy *Sońkę* Ignacego Karpowicza, uświadomiłam sobie, jak wielkie dziedzictwo kulturowe zostało mi przekazane. Dzięki tej lekturze moja samoświadomość „dojrzała” z każdym rokiem studiów. Postanowiłam, że jeśli będzie taka możliwość, to postaram się kiedyś opisać „mowę” ludzi z mojego najbliższego otoczenia, dokładniej zwyczaje językowe mojej rodziny. Wdzięczna za wychowanie „kubkiem kakała, jajecznia i hroszami”, pragnę zatrzymać pamięć o moich bliskich najtrwalej jak to – według mnie – możliwe. Moja praca ma dla mnie wartość sentymentalną. Jest formą słownej fotografii osób dla mnie najważniejszych (Babicz 2020: 4–5).

Zebrany w artykule materiał liczy 236 jednostek. Są to zarówno leksemy, jak i wyrażenia oraz zwroty. Pozyskane dane językowe zostały skonfrontowane ze *Słownikiem gwar polskich* J. Karłowicza (dalej: SGP), tzw. słownikiem wileńskim (dalej: SWil), *Słownikiem języka polskiego* pod red. W. Doroszewskiego (dalej: SJPD) oraz *Uniwersalnym słownikiem języka polskiego* pod red. S. Dubisza (dalej: USJP). W wyjątkowych sytuacjach zostały wykorzystane również: słownik Samuela B. Lindego (dalej: SL) oraz tzw. słownik warszawski (dalej: SW).

Ponadto w celu możliwie pełnego zdefiniowania pozyskanego materiału – przy uwzględnieniu kwalifikatorów: *pot.*, *lekcew.*, *obraźl.*, *pogard.*, *posp.*, *wulg.*, *żart.*, *pot. euf.*, *pot. lekcew.*, *pot. posp.*, *pot. pogard.*, *pot. wulg.* zastosowanych w ogólnych źródłach leksykograficznych – poniżej przywołane artykuły hasłowe zostały zestawione ze słownikami polszczyzny potocznej w wersji tradycyjnej (SPP) i internetowej (SMiej)⁹ oraz *Słownikiem polskich przekleństw i wulgaryzmów* (SPPiW).

centrum. Dodatkowo dostrzega, że Kresy nie istnieją jedynie w wymiarze geograficzno-prze-strzennym, ale przede wszystkim w sferze mitycznej”; więcej: Handke 1997: 9–62, 119–144.

⁷ *Inność* rozumiana jest tutaj jako różniąca się od rówieśników znajomość kultury i wychowanie w nieznanym im języku; więcej: Handke 1997.

⁸ Za teoretykami *mowę prostą* traktuję jako synonimiczny odpowiednik gwary, którą posługują się starsi przedstawiciele określonego regionu; zob.: Białomyzy, Wierzbicka-Piotrowska 2019.

⁹ Strona <https://www.miejski.pl/> rejestruje, w formie zrozumiałej dla przeciętnego użytkownika polszczyzny, nowo powstałe jednostki językowe obecne w mowie potocznej zwłaszcza młodego pokolenia Polaków.

Już przy pierwszym oglądzie zwraca uwagę bogactwo semantyczne i emocjonalno-ekspresywne zgromadzonego materiału. Jego różnorodność ujawnia się w postaci wielu kategorii znaczeniowych, które dają się bez większego trudu wyodrębnić:

1. Nazwy kojarzone z wiekiem osoby wskazywanej

1.1. W odniesieniu do dzieci i ludzi młodych

bachur ‘dziecko’ (Aug, Droh, Gp¹⁰, Kn, SkN)¹¹ – SGP ‘dziecko’, ‘bękart’, ‘dziecko żydowskie’, z okolic Drohiczyna; SWil ‘niesforne, krzykliwe dziecię, szczególnie żydowskie’, ‘stadnik’; SJPD jako *daw.* ‘dziecko, zwłaszcza żydowskie’, USJP nie notuje;

bachurczyk ‘dziecko, chłopczyk kobiety niezamężnej’ (DBiał, Hajn) – SGP, SWil, SJPD i USJP brak poświadczeń;

bajstruk ‘nieślubne dziecko’¹² (Bż, Gp, Kn, SkA, SkN) – SGP; SWil, SJPD i USJP nie notują; frazeologizmy: *zmajstrować bajstruka*, *wystrugać bajstruka*, *zagonić bajstruka w brzuch* ‘spłodzić nieślubne dziecko’;

basalyk ‘tu: małe dziecko’ (Bż, Gp, Hajn, Kn, SkN) – SGP; SWil jako *fig.* ‘człek niezgrabny, rozkisły, rozlazły, nieczynny, próżniak’; SL bez kwalifikatorów; SJPD w tym zn., bez kwalifikatorów, a jako *przestarz.* ‘nicpoń’; USJP jako *przestarz.*; z tur.;

bąk ‘tu: małe dziecko’ (Gp) – SGP, SWil, USJP, SMiej oraz SPP w takim znaczeniu nie notują; SW ‘bękart’; SJPD z kwalifikacją *żart.*;

bękart ‘dziecko z nieprawego łoża’ (Aug, Biał, Bż, CzWK, SkN) – SGP; inne słowniki w tym znaczeniu¹³;

¹⁰ W Gp także w postaci *bachor* ‘złe dziecko’. SPP rejestruje leksem *bachor* w zn. ‘z niechęcią o dziecku’.

¹¹ Skróty podane w nawiasie wskazują źródło, z którego została zaczerpnięta nazwa, i jej lokalizację; po myślniku znajduje się wykaz słowników rejestrujących hasło. Wykaz skrótów słownikowych i lokalizacyjnych znajduje się na końcu niniejszego tekstu.

¹² E. Smułkowa leksem *bajstruk* zalicza do kategorii: „ukrainizmy i rusycyzmy, które ewentualnie mogą być użyte w mowie potocznej jako nacechowane stylistycznie, ale nie wchodzą w warstwę słownictwa szczególnie charakterystycznego dla polszczyzny lwowskiej w żadnej jej odmianie” (Smułkowa 1996: 244). E. Koniusz dodatkowo notuje *bajstruczek*, *bajstruczka* (r.ż.) z Litwy (Koniusz 2001: 144); poświadcza też: Kurzowa 1993: 334.

¹³ Zob. też Smułkowa 1996: 245.

blazenek ‘dzieciak, młokos’ (Gp) – SGP w tym zn. tylko *blazen*¹⁴; SW ‘trefniś’, SWil jako *pieszczot.*, SL, SJPD tylko jako ‘zdrob. od *blazen*’; USJP, SMiej i SPP brak;

cmokun ‘osesek; żart. o małym dziecku’ (Bż, Hajn, SkN) – SGP, SWil, SJPD, USJP, SPP i SMiej brak;

dziabdział ‘dziecko; o dziecku w wieku przedszkolnym’ (Gp) – SGP brak; SWil, SW, SJPD, USJP i SPP nie rejestrują, SMiej zaświadcza w zn. ‘małe dziecko do 6. roku życia’;

dziopa ‘prosta, niewykształcona dziewczyna’ (Hajn) – SGP notuje; SWil, SJPD i USJP brak;

dziubasek ‘*pieszcz.*: o dziecku małym i zabawnym’ (Gp) – SGP notuje *dziubas* z odsyłaczem do *dubas* ‘statek’; SW i SJPD tylko *dziubas* ‘statek do wożenia wodą zboża’; SWil, USJP brak;

dziunia ‘kobieta ładna, seksowna i młoda’ (Gp)¹⁵ – SGP, SWil i SW brak; SJPD żart. ‘młoda dziewczyna; podfrywajka’; USJP ‘o młodej dziewczynie – z różnym odcieniem emocjonalnym’ jako *pot.*; SPP ‘o dziewczynie; młodej kobiecie’; SMiej ‘kobieta młoda i atrakcyjna’¹⁶;

facetka ‘kobieta młoda (choć nie tylko), elegancka i zadbana’¹⁷ (Gp) – SGP ‘fretówka, dziewczyna uliczna’ z Warszawy; SMiej ‘kobieta’; SPP ‘o dziewczynie, kobiecie, często bliżej nieznaney’; SJPD i SPP brak;

fajtun ‘żartobliwie o małym dziecku’ (SkN) – SGP i inne słowniki w tym znaczeniu nie notują;

gorzkie dziecko ‘dzieciak, młokos, laik, osoba niedoświadczona’ (Gp) – SGP notuje z Litwy; SWil, SW, SJPD, USJP nie poświadczają¹⁸;

okragła sierota ‘sierota całkowita; bez matki i ojca’ (Gp)¹⁹ – SGP, SWil, SW, SJPD, USJP nie rejestrują;

¹⁴ SGP w tym znaczeniu notuje także formę żeńską *blaźnica* ‘smarkaczka’ z Liwy. Z. Kurzowa rejestruje leksem *blazenek* ‘o dziecku’ z kwalifikacją *pieszczotl.* (Kurkowa 1993: 335). Z Sawaniewska-Mochowa w takim zn. notuje leksem *blazen* (Sawaniewska-Mochowa 1990: 21).

¹⁵ W takim zn.: Kurkowa 1985: 156, 326, 335, 354, 384, 394.

¹⁶ Zob. Smułkowa 1996: 245.

¹⁷ Z. Kurkowa rejestruje w zn. ‘młoda kobieta, panna’ (Kurkowa 1985: 156, 323, 332); zob. też w zn. ‘młoda kobieta’ z kwalifikacją *pejorat.* w Smułkowa 1996: 231.

¹⁸ Nazwę rejestrują poradniki z wieku XIX (Strawińska 2016: 57) oraz Z. Kurkowa na Wileńszczyźnie (Kurkowa 1993: 460).

¹⁹ Nazwa zaświadczona w pracach Walickiego i Łętowskiego; więcej: Strawińska 2016: 57–58.

pacan ‘małe dziecko’ (BiałS, Gp, HajnS, SkN) – SGP; SWil brak; SJPD jako *pogard. posp.* ‘człowiek niezgrabny, niezaradny’; USJP *pot. pogard.* ‘człowiek uważany za głupca; bałwan, baran, dureń’; z ros. ‘małe dziecko’; SMiej ‘idiota, kretyn, półgłówek, debil’; SPP jako *pogard.* ‘o chłopaku, mężczyźnie głupim, naiwnym, bezmyślnym, ograniczonym; głupiec, dureń’;

sierun ‘z niechęcią o dziecku lub młodym chłopaku; gówniarz; rodzaj wyzwiska’ (Orl, SkN) – SGP, SWil, SJPD i USJP nie notują;

siksa ‘podłotek, smarkula’ (Biał, Bż, Gp, Raj) – SGP ‘1. dziewczyna mocząca się w łóżku, 2. dziewczyna niesympatyczna, złośnica’; SWil brak; SJPD jako *rub.*, USJP z kwalifikacją *pot. lekcew.*; SMiej ‘młoda niezachowująca się poważnie dziewczyna’ z kwalifikacją *pogard.*, SPP jako *lekcew.*;

sikun ‘z niechęcią o młodym człowieku; rodzaj wyzwiska’ (Biał, Bż, Droh, Gp, Hajn, SkN) – SGP, SWil, SJPD, USJP, SMiej i SPP nie notują;

siurek ‘mały chłopiec, smarkacz’ (Biał, Bż, Gp, Hajn, Raj) – SGP ‘łotr, *pogard.* „nazwa nadawana mieszkańcom Pierzchnicy Kieleckiej przez lud okoliczny”, mały chłopiec, pachole’ z okolic Kętrzyna, Augustowa, Kurpiów; SWil i SJPD brak; USJP jako *pot. euf.*, SMiej w takim zn. brak; SPP i SPPiW nie poświadczają;

smark ‘pogardliwie o dziecku’ (Biał, Bż, Gp, Hajn, Orl) – SGP ‘niedorostek, dziecko’ ze Świętokrzyskiego; SWil nie potwierdza zn.; SJPD jako *posp.*, USJP jako *pot. lekcew.*; SMiej, SPP oraz SPPiW nie notują;

smerda, smerdek ‘dziecko’ (Biał, Bż, Hajn, Orl) – SGP; SWil m.in. ‘młokos, smarkacz’; SJPD *smard* jako *hist.* ‘kmieć’; USJP brak;

smurgiel ‘smarkacz’ (Aug, Gp, Hajn) – SGP z okolic Augustowa; SWil, SJPD i USJP brak;

sral ‘mały chłopiec’ (Biał, Bż, Gp²⁰, SkN) – SGP; SJPD *sraluch* jako *wulg.*, a USJP jako *pot. posp.*; SWil, SMiej i SPP brak;

sysun ‘dziecko przy piersi’ (Bż, Orl, SkA, SkN) – SGP z okolic Sejny, Augustowa, Białej Podl.; SWil ‘dziecko, osesek’; podobnie SW; SJPD jako *daw.*, por. też Kurzowa 1993: 435;

zasraniec ‘z niechęcią o dziecku lub młodym chłopaku; gówniarz’ (Biał, Bż, Gp, Orl, Raj, SkN) – SGP i SL potwierdzają, SWil i SJPD brak; USJP jako *pot. wulg.*, SPPiW ‘o kimś, do kogo mówiący ma wrogi stosunek; smarkacz’ z kwalifikacją *posp. wulg.*, „z pogardą i/lub ze złością”; SMiej brak, SPP ‘o mężczyźnie, zwłaszcza młodym, niedojrzałym; smarkacz, gówniarz’ jako *wulg., pogard.*;

²⁰ W Gp obocznie też *srel*.

1.2. W odniesieniu do ludzi starych

ciuciurupa ‘zaniehbana kobieta w podeszłym wieku (ale nie tylko), najczęściej otyła’ (Gp) – SGP, SWil, SW, SJPD, USJP, SMiej i SPP nie poświadczają²¹;

koczerha, koczerga ‘stara kobieta, babsko’ (SkN) – słowniki w tym zn. nie notują; z błr.;

starocie ‘pogardliwie o osobie starej’ (Aug, Biał, Droh) – SGP, SL, SW i SJPD z reguły z negatywnie wartościującymi kwalifikatorami; USJP w tym zn. nie potwierdza.

2. Nazwy odnoszące się do wyglądu zewnętrznego

2.1. Nazwy wskazujące cechy zewnętrzne niezależne od nazywanej osoby

bambiza ‘człowiek ociężały, niezgrabny’²² (Biał, Bż, Droh, Gp, Kn) – SGP; SWil, SJPD i USJP brak; z błr.;

bujwoł ‘niezdarny, gruby mężczyzna’ (SkN) – SGP brak; inne słowniki również nie notują; z błr.;

buk ‘dryblas’ (SkN) – SGP notuje w innym zn.: ‘pałka, maczuga’; inne słowniki w tym zn. nie notują;

chuderlak ‘ktoś bardzo chudy, mizernie zbudowany, słabego zdrowia’ (Biał, Bż, Gp, Orl, Raj) – SGP, SJPD i SPP bez kwalifikatorów; USJP jako *pot.*; SMiej i SWil brak;

chudzioba ‘ktoś bardzo chudy’ (Gp, Hajn, Orl) – SGP, SWil, SJPD, USJP, SMiej i SPP brak;

cybuk ‘dryblas’ (Hajn, HajnS, SkN) – SGP, SWil, SJPD i USJP brak; z błr.;

cybun ‘dryblas’ (SkN) – słowniki nie notują;

harhara ‘wielki, niekształtny człowiek’ (CzBł)²³ – SGP ‘w ogólności o czymś wielkim’; SWil i USJP brak; SJPD w odniesieniu do człowieka jako *rzad.*; z ukr.;

²¹ W zn.: ‘zaniehbana staruszka’ zob. też: Smułkowa 1996: 230.

²² Nazwę poświadczają: Koniusz 2001: 143.

²³ Z. Kurzowa rejestruje jako ‘coś dużego, niezgrabnego, najczęściej o sprzęcie lub pomieszczeniu, rzadziej o człowieku’ (Kurzowa 1985: 169, 296, 297, 303, 305, 324, 337, 347, 350, 370, 371, 384; Kurzowa 1993); zob. też: Dwilewicz 1997: 115 jako ‘duży, niezgrabny przedmiot’ z Wileńszczyzny.

karłuk ‘ktoś mały wzrostem’ (Aug, Bż, Droh, Gp²⁴, Hajn) – SGP; SWil, SJPD i USJP nie notują;

króciak ‘człowiek niewysoki’ (Gp) – SGP, SWil i SW brak; SJPD oraz USJP w innym zn.: ‘krótka deska, bal lub krawędziak, okrągłak’ *bud. środ.*;

kurdupel ‘człowiek mały i gruby’ (Aug, Biał, Bż, Droh, Gp, Hajn, Raj, SkN)²⁵ – SGP; SWil jako *posp.*; USJP jako *posp. pogard.*; SPP z kwalifikacją *pogard.*; SPPiW jako *posp. wulg.*; SMiej brak; z ukr.;

kurnosek ‘osoba nieurodzawa; człowiek z zadartym nosem’ (Gp) – SGP²⁶, SWil i USJP brak; SW jako *gwar. żart.*; z błr., ukr., ros.;

nalany ‘w użyciu rzeczownikowym – grubas’ (Gp) – SGP brak; SL, SWil, SW, SJPD i USJP notują tylko w użyciu przymiotnikowym ‘o człowieku lub zwierzęciu: gruby, tęgi, tłusty; napęczniały, obrzmiały’;

nasyty ‘w użyciu rzeczownikowym – grubas’ (Gp) – słowniki nie notują;

pacan ‘ktoś niskiego wzrostu’ (Bż, Gp, SkN) – SGP i SWil potwierdzają w tym zn., SJPD tylko w zn. ‘człowiek niezaradny, ślamazarny, niezdarny; niezdara, fujara, gapa’; SMiej ‘idiota, kretyn, półgłówek, debil’; SPP ‘*pogard.* o chłopaku, mężczyźnie głupim, naiwnym, bezmyślnym, ograniczonym; głupiec, dureń’; z ros.;

pokraka ‘osoba źle zbudowana’ (Aug, Biał, Bż, Gp, Hajn, Raj) – SGP; SJPD bez kwalifikatorów; USJP jako *obrażl. a. pogard.*; SPP ‘o człowieku niezgrabnym, nieproporcjonalnie zbudowanym’; SMiej brak;

rozkaraka ‘człowiek niezgrabny, brzydki, niezdara’ (Bż, Biał, Droh, Gp) – SGP; SWil, SJPD, USJP, SMiej i SPP nie notują;

wypierdek mamuta ‘człowiek mały, chudy i brzydki’ (Biał, Droh, Gp, Raj) – SGP, SWil, SJPD, USJP oraz SMiej nie notują; SPP rejestruje z kwalifikacją *wulg. pogard.*;

z metra cięty ‘człowiek niewysoki, głównie w odniesieniu do mężczyzny’ (Biał, Gp) – SGP, SWil, SJPD, USJP oraz SPP nie notują; SMiej ‘osoba niskiego wzrostu’;

²⁴ W Gp częściej *karaluch*.

²⁵ Zob. też: Koniusz 2001: 43; Strawińska 2016: 48.

²⁶ SJPD, SGP rejestrują w tym znaczeniu *kurnosy*; podobnie Sawaniewska-Mochowa 1990: 121 i Koniusz 2001: 97, 101, 133, 143.

2.2. Nazwy wskazujące cechy zewnętrzne wynikające z zaniedbań estetyczno-higienicznych nazywanego

blochar ‘pchlarz, brudas, flejtuch’ (Hajn, Orl) – SGP, SWil, SJPD i USJP nie notują;

czupiradło, czupyradło ‘człowiek niechlujny, nieuczesany’ (Biał, Bob, Bż, Gp, Hajn, Raj, SkN) – SGP ‘o starej babie, lubiącej się stroić’ z kwalifikacją *przen.*; SWil, SJPD i USJP w tym znaczeniu notują; SMiej ‘ktoś wyglądający śmiesznie, nieporządnie, zwłaszcza mający dziwaczną fryzurę’; SPP brak;

czystotucha ‘czyścioszka’ (Bob, Hajn, Orl) – SGP, SWil, SJPD i USJP nie notują;

flejtuch ‘brudas, niechluj’ (Biał, Bż, Gp, Kn, Raj) – SGP, SL, SWil, SW; SJPD jako *pogard.*, USJP jako *pot. posp.*; SMiej w tym zn. notuje leksem *fleja* ‘(r.ż.) *pot.* o kobiecie, dziewczynie niedbającej o estetykę wokół siebie, o czystość swoich ubrań; brudas; także o mężczyźnie, z silniejszym zabarwieniem ekspresywnym’; SPP ‘o człowieku zaniedbanym, niechlujnym, brudnym, niedbającym o siebie’ jako *pogard.*;

kocmołuch ‘brudas, flejtuch’ (Gp) – SGP notuje w tym zn. z odsyłaczem do *kocmołuch* z Litwy; SJPD ‘człowiek (zwykle kobieta) bardzo brudny, zaniedbany; brudas, flejtuch, wycierus’; SMiej ‘brudas, śmiesznie wyglądająca osoba, niechluj; żul i menel’ jako „obraźliwe; wyśmiewanie”; SW, SWil i SPP brak;

łamcymca ‘brudas, flejtuch’ (Gp) – SGP, SWil, SW, SJPD, USJP, SMiej oraz SPP brak;

morus ‘brudas’ (Aug, Bż, Droh) – SGP; SWil jako *posp.*; SJPD – *pot.*; USJP – *przestarz.*;

murza ‘brudas, niechluj, człowiek mający brudną twarz’ (Aug, Biał, Bob, Bż, Gp, Orl, SkN)²⁷ – SGP; SWil jako *posp.*; SW ‘człowiek umorusany’, a jako *gw.* ‘mruk’; SJPD i USJP w tym zn. nie potwierdzają;

patarocza ‘czupiradło’²⁸ (Bż, HajnS) – SGP; SWil, SW, SJPD, USJP, SMiej oraz SPP nie notują; z błr. lub ukr.;

śmierdziuch ‘ktoś, kto śmierdzi; człowiek budzący odrazę swoim niechlujnym wyglądem i brzydkim zapachem’ (Biał, Gp, Orl) – SGP; SWil ‘młokos’; SJPD jako *posp.*; USJP *pot. posp. obraźl.*; SMiej i SPP brak;

²⁷ Por.: Sawaniewska-Mochowa 1990: 184; Dwilewicz 1997: 118; Strawińska 2016: 55.

²⁸ Zob.: Kurzowa 1993: 403; Dwilewicz 1997: 119; Koniusz 2001: 143.

2.3. Nazwy łączące obie powyższe sfery

kaczerbicha ‘kopciuch, smoluch’, ale też ‘zołza, kobieta złośliwa i kłótniwa’ (Bż, Gp, Hajn, Orl) – SGP; inne słowniki nie notują; z błr.;

mazepa ‘człowiek brzydki’ oraz ‘człowiek brudny, zaniedbany’ (Aug) – SGP; SWil jako *posp.*; SJPD i USJP bez kwalifikatorów;

wyskropek ‘osoba wyjątkowo brzydka, mała, niezgrabna’, ale też ‘marny, podły człowiek’, ‘ostatnie dziecko w wielodzietnej rodzinie’ (Aug, Biał, Droh) – SGP, SL i SW; SJPD jako *obelż. iron.*; USJP *pot. obrażl.*; SMiej i SPP brak.

3. Nazwy wskazujące cechy charakteru

3.1. Nazwy odnoszące się do sfery intelektualnej

bezrozumny ‘w użyciu rzeczownikowym – człowiek bez rozumu, głupiec’ (Hajn, Orl) – słowniki nie notują w takim użyciu; z błr.;

czuryło ‘głupiec’ (Bż, Hajn, Orl, SkN) – SGP brak; SL, SWil ‘półgłówek, chłystek’; SJPD jako *daw.* ‘zawadiaka, postrzeleniec’; USJP brak; z błr.;

czytaka ‘ten, kto nieudolnie czyta’ (SkN) – SGP notuje leksem *czytak* ‘lubiący czytać’; SWil, SW, SJPD, USJP, SMiej oraz SPP nie notują;

ćwiek ‘człowiek tępy, niedouczony, głupi’ (Biał, Raj) – SGP, SJPD i USJP w tym znaczeniu nie notują; SMiej i SPP brak;

durak ‘dureń’ (Biał, Bż, Hajn, Gp, Orl, SkN)²⁹ – SGP w tym zn. ze Świętokrzyskiego; SWil, SW, SJPD i USJP nie notują; z ros.;

dureń ‘głupek’ (Biał, Bż, Droh, Gp, Raj) – SGP; SL i SW bez kwalifikatorów; SWil jako *posp.*; SJPD – *pogard.*; USJP – *pot.*; frazeologizmy: *walać durnia//walać duraka* ‘coś udawać’; *kleić durnia* ‘ts.’; SMiej brak; SPP ‘o głupim człowieku; głupek’ jako *pogard.*;

durman ‘głupiec’ (SkN) – SGP brak; SW jako *gw.* ‘roślina odurzająca’; SL, SWil, SJPD, USJP SMiej i SPP nie notują;

²⁹ Leksem notowany w takim znaczeniu w polszczyźnie lwowskiej; więcej: Kurzowa 1985: 153, 295, 333, 337, 345, 350; zob. też: Smułkowa 1996: 245.

durniło ‘dureń’ (Bob, Hajn, Orl) – SGP z Litwy³⁰, SWil i SW; SJPD i USJP nie notują;

duryło ‘dureń’ (Orl) – SGP tylko *durniło* ‘durnisko, wielki dureń’ z Litwy; SWil brak; SW tylko *durniło*;

foc ‘głupek’ (Gp) – SGP; SWil, SW, SJPD, USJP, SMiej i SPP nie poświadczają;

głupak ‘ktoś głupi’ (Orl) – SGP; SWil, SW, SJPD i USJP w tym zn. *głupek*;

jełop ‘dureń’ (Biał, Bż, Hajn, SkN) – SGP i SWil brak; SW jako *rub.*; SJPD jako *pogard.*; SMiej ‘ktoś głupi’; SPP rejestruje *jełop/jołop* ‘o człowieku ograniczonym, tępy, głupim chłopaku, mężczyźnie’; z błr., ukr. lub ros.;

lelak ‘głupiec; człowiek pozbawiony życiowej energii; osoba bez doświadczenia życiowego’ (Gp) – SGP, SWil, SJPD, USJP, SMiej i SPP nie rejestrują; SW notuje w zn. ‘pieszczoch, pieszczołek’ jako *gw.*; por. Koniusz 2001: 159;

niuniek ‘głupek; nieumiejący sobie radzić, niedołęga, osoba niezaradna, bardzo nieśmiała; trusia’ (Gp) – SGP brak; SWil i SJPD notują w takim zn. formę *niuńka*, zaś USJP – *niunia*; SMiej brak; SPP ‘pieszczotliwie o chłopaku, zwłaszcza bardzo młodym’;

stalbun ‘głupiec, niedołęga’ (SkN) – SGP, SWil, SJPD i USJP nie notują; prawdopodobnie z błr. *stołp* ‘słup’;

śmondak ‘głupiec’ (Gp) – SGP, SWil, SJPD, USJP, SMiej oraz SPP nie rejestrują;

tluk ‘osoba niemądra, głównie w odniesieniu do kobiet; nierządnic; matoł, tępak’ (Gp) – SGP; SL ‘włóczyki, powsinoga’; SWil ‘nierządnic, wszetecznic’; SW z kwalifikacją *gw.*; SJPD jako *posp.*; USJP *pot. pogard.*; SMiej ‘osoba mało inteligentna, mająca trudności z przyswajaniem wiedzy’;

3.2. Nazwy odnoszące się do systemu wartości i szeroko pojętej sfery emocjonalno-wolitywnej, a tu:

3.2.1. Lenistwo i próżniactwo

bałamut ‘próżniak, człowiek niepoważny’ (Biał, Bż, Droh) – SGP, SL i SJPD ‘flirciarz, kobieciarz’; USJP ‘mężczyzna bałamucący kobiety; uwodziciel, kobieciarz, flirciarz’, ‘człowiek niepoważny, wprowadzający zamieszanie, zamęt’; z mong. za pośrednictwem rus.;

³⁰ Potwierdza: Koniusz 2001: 143.

darmojed ‘darmozjad’ (Bob, Hajn, Orl) – SGP notuje leksem *darmojad* z odsyłaczem do *darmozjad* ‘próżniak’; brak poświadczeń takiej formy w słownikach języka polskiego;

leńciaj ‘leniuch, próżniak’ (Hajn, Orl) – SGP w takim zn. notuje tylko formę *lendziaj*; SWil, SW, SJPD, USJP, SMiej i SPP nie notują;

piecuch ‘leniuch, próżniak, niedołęga’ (Aug) – SGP; SL, SWil m.in. w zn. ‘leń, legat, ten, kto za piecem poleguje’; SJPD i USJP ‘leniuch, próżniak, niedołęga’;

3.2.2. Donosicielstwo, pochlebstwo, kłamstwo i plotkarstwo

brechacz ‘kłamczuch’³¹ (Bż, Hajn, Orl, SkA, SkN) – SGP; SWil tylko *brechać* ‘łajać, złorzeczyć’; SW i SJPD potwierdzają; USJP *brechać* jako *pot. posp.* ‘gadać bez sensu, pleść’;

brechaczka ‘kłamczucha’ (Bż, Hajn, Orl, SkN) – SGP; SW i SJPD tylko formę r.m.;

brzechajło ‘kłamca, oszczerca’ (Bż, Hajn, SkN) – SGP brak; SWil z odsyłaczem do *brzechajło* ‘szczekacz, obmawiacz’; SW i SJPD w tym zn. notują *brechacz* z kwalifikacją *posp.*;

brechun ‘garz, kłamca’³² (Hajn, HajnS, Orl, SkN) – SGP w tym znaczeniu z Ukrainy i Podlasia; SWil i SW brak; SJPD *brechacz*; błr. *brachać*, ukr. *brechaty* ‘szczekać, kłamać’;

bryhun ‘człowiek, który dużo mówi, zmyśla, kłamie’ (Bob) – słowniki formy nie potwierdzają;

brzechajło ‘obmawiacz’ (SkN) – SGP brak; SWil; SJPD i USJP brak;

cyganiuk ‘kłamczuch’ (Bż, Gp, Orl) – SGP ‘wałkoń, próżniak’; SWil ‘pasożyt, próżniak’; inne słowniki w tym zn. nie potwierdzają;

lepietuch ‘plotkarz’ (Bż, Orl) – SGP brak; SL, SWil, SW, SJPD i USJP nie potwierdzają; z błr.;

lepietucha ‘plotkara’ (Orl, SkN) – SGP brak; SL, SWil, SW, SJPD i USJP nie potwierdzają; z błr.;

lizun ‘pochlebca, zauszniak’ (Aug, Raj) – SGP z Augustowskiego; SWil jako *fig.*; SW jako *gw.*; SJPD w tym zn. *lizuch* i *lizus*; USJP tylko *lizus*;

³¹ E. Koniusz poświadcza leksem *brechacz* na Litwie ‘szczekacz, kłamca, oszczerca’ (Koniusz 2001: 142).

³² Zob. więcej: Kurzowa 1985: 118, 143, 289, 293, 294, 324, 333, 336, 345.

łgun ‘łgarz, kłamca’ (Bż, Hajn, Orl) – SGP w tym zn. notuje *łgus*; SWil, SW, SJPD i USJP tylko *łgarz*;

pepa ‘gadula, człowiek nieumiejący dochować tajemnicy’ (Gp) – SGP ‘papla, gaduła, świegot’; SW w takim zn. *pypa* z kwalifikacją gw.; SWil, SJPD, SMiej i SPP brak;

pleciuch ‘gadula, plotkarz’ (Aug, Biał, Bż, Raj) – SGP; SL i SWil bez kwalifikatorów; SJPD i USJP jako *pot. lekcew.*;

pleciucha ‘plotkara, plotkarz’ (Orl) – słowniki formy nie potwierdzają;

plejta ‘pleciuga’ (Aug, Biał, Bob, Bż, Gp) – SGP, SWil, SW, SJPD i USJP nie notują;

3.2.3. Złodziejstwo, szachrajstwo i niegodziwość

bradziaga ‘ktoś nieprzyzwoity’ (Bż, Hajn, SkN) – SWil, SW i SJPD brak, USJP jako *pot.*; z ros. lub błr., gdzie oznacza ‘włóczęgę, łazęgę, włóczykija’;

chabornik ‘łapówkarz’ (Biał, Bż, Hajn, Raj, SkN) – SWil, SJPD i USJP nie notują; z błr.;

chłus ‘szalbierz’ (Bż, Droh) – SGP z okolic Drohiczyna; SW jako gw. ‘kłamca’; SWil, SJPD i USJP brak;

czerepacha ‘ktoś wstrętny, odrażający moralnie’ (Bż, Hajn, SkN)³³ – SGP z Ukrainy; SWil wyłącznie w zn. ‘żółtko’, ‘ropucha’; SW ‘stare babsko’ jako gw.; SJPD tylko *czerepa* ‘niechętnie o kobiecie’ z kwalifikacją *posp. reg.*; USJP i SPP nie poświadczają; z błr.;

had ‘człowiek zły, przewrotny, niegodziwy’ (Biał, Bż, Droh, HajnS, Raj) – SWil tylko *hadki* ‘przykry, niegodziwy’ i *hadko* ‘przykro’; SW jako *stp.* z odsyłaczem do *gad* ‘tyran, okrutnik’; SJPD i USJP nie notują;

skurczybyk ‘szubrawiec’ (Biał, Bż, Gp, Kn) – SWil nie notuje; SW ‘hultaj, nicpoń’ jako wyzwisko; SJPD jako *daw.* ‘gałgan, łotr, nicpoń’; USJP *pot.* ‘o mężczyźnie budzącym niechęć, zazdrość lub podziw’;

swołocz ‘łajdak, łobuz’ (Bż, HajnS, Gp, SkN) – SWil i SW nie notują; SJPD jako *wulg.*; USJP jako *pot. posp.*; z ros. lub błr.;

³³ Na Wileńszczyźnie leksem *czerepacha* funkcjonuje w zn. ‘przezwyświeca człowieka’ (Kurzowa 1993: 344). W polszczyźnie Lwowa notowany jest jako negatywna nazwa człowieka (Kurzowa 1985: 150, 289, 292, 293, 302, 309, 316, 317, 324, 332, 336, 345, 346, 351, 385, 393). E. Smułkowa notuje w takim zn. z kwalifikatorem *żart.* (Smułkowa 1996: 230).

szelma ‘spryciarz, łotr’ (Biał, Bż, CzWK) – SGP; SL, SWil, SW, SJPD i USJP; z niem.;

urwipoleć ‘urwis, łobuz, nicpoń’ (Aug, Biał, Bż) – SGP; SL, SWil i SW wyraz notują; SJPD jako *pot.*, USJP jako *pot. żart.*;

złodziucha, złodziejucha ‘złodziej’ (Hajn, Orl, HajnS) – SWil, SW, SJPD i USJP nie notują; z błr. bądź ukr.;

żulik ‘łobuz, oszust’³⁴ (Biał, Bob, Bż, Hajn, Orl, SkN) – SGP; SWil brak, SJPD jako *posp.*; USJP jako *pot. posp.*; z ros.;

3.2.4. Awanturnictwo, pieniactwo i prostactwo

bisurman ‘urwis, hultaj, człowiek zuchwały’ (Kn, Orl) – SWil również jako *fig.* ‘człowiek rozwiązanych obyczajów, niedowiarek’; SJPD w tym zn. jako *przen.*; USJP jako *przestarz. żart.* ‘psotne, rozbrykane dziecko; urwis, łobuziak’;

chałuj ‘prostak, cham’ (Bż, Hajn, SkN) – SWil, SW, SJPD i USJP brak; z ros. bądź błr.;

dziki pierd ‘człowiek o gwałtownym usposobieniu’ (Biał, Raj) – słowniki nie notują;

gołodraniec ‘drań, hultaj, łobuz’ (Bż, Hajn, SkN) – SGP, SL, SWil, SW, SJPD i USJP nie notują; z błr.;

halaburda, hałaburda ‘awanturnik’ (Aug, Bob, Kn, SkN) – SGP ‘kiepska kawa, herbata, wódka; mieszanina rozmaitych rzeczy; lura, lichy, cienki napój’; SWil ‘hałaśnik’; SW; SJPD i USJP jako *daw.*; z czes. bądź z ukr.;

honcwot ‘szelma, nicpoń, łobuz’ (Biał, Bż, Droh, Raj) – SGP; SL potwierdza; SJPD i USJP *huncwot*; z niem.;

łamzak ‘szubrawiec’ (Aug) – SGP z terenu Augustowskiego; SWil, SW, SJPD i USJP nie notują;

młotek ‘ktoś prostacki, gburowaty’ (Biał, Bż, Hajn, SkN) – SGP brak; SWil, SW i SJPD w tym zn. nie potwierdzają; USJP jako *pot. pogard.*; SMiej notuje *młot* na określenie ‘ktoś bardzo głupi, wyjątkowy idiota’; SPP ‘o człowieku prymitywnym, tępy, ograniczonym, topornym; także w formie obraźliwego wyzwiska’ z kwalifikacją *pogard.*;

³⁴ Więcej: Strawińska 2016: 53.

piekielnik ‘złośnik, awanturник’ (Aug, Biał, Bż, Droh) – SGP ‘wielki złośnik’ z Augustowskiego; SWil jako *fig.*; SW, SJPD i USJP potwierdzają;

rębajło ‘zabijaka’ (SkN) – SGP i SWil brak; SW z Sienkiewicza; SJPD i USJP jako *przestarz.*;

zadziora ‘awanturник, człowiek szukający zwady’ (Aug, Biał, Bż) – SGP z Augustowskiego; SWil brak, SW jako *gw.*; SJPD i USJP jako *pot.*;

3.2.5. Niezaradność i nieporadność

bzdziel ‘człowiek niedołączny, stary, gadający głupoty’ (Droh, Gp³⁵, SkN) – SGP ‘pierdoła, stary piernik’ z okolic Drohiczyzna; SWil jako *fig.* ‘tchórz, człowiek bojaźliwy’; SJPD i USJP nie notują;

ciamciarymcia, ciamciaramcia ‘dziewczyna powolna, potulna’ (Aug, Biał, Bż, Gp) – SGP; SWil *ciamcialamcia* i *ciamcia* jako *żart. posp.*³⁶; SJPD *ciamcia* jako *żart. lekcew.*;

cielemele ‘niedorajda, ciemiega, safandula’ (Biał, Gp, Raj) – słowniki nie notują;

cielepajło ‘ciemiega, niedołęga’ (Aug, Biał, Bż, Hajn, SkN) – SGP; SWil ‘dobroduszny, nie energiczny człowiek; niewieściuch, ciemiega’ bądź ‘człowiek zużyty pod wzgl. sił fizycznych’; SW potwierdza; SJPD i USJP nie notują;

cieple kluchy ‘ktoś powolny, ślamazarny’³⁷ (Gp) – SGP notuje z odsyłaczem do *ciepielucha, ciepIELuszka, ciepciuch* ‘powolna osoba’; SWil, SW, SJPD, USJP, SMiej i SPP nie notują;

cudak ‘dziwak’ (Biał, Bż, Gp, Orl, SkN) – SGP, SWil, SW, SJPD i USJP w tym zn.;

czartapałoch ‘ktoś niezaradny’ (SkN) – źródła leksykograficzne nie notują;

ecie-pecie ‘ktoś nieporadny życiowo; byle kto; niedorajda’³⁸ (Gp) – SWil, SW, SJPD, USJP nie poświadczają;

fafuła ‘niedołęga, oferma, safandula’ (Biał, Kn) – SGP ‘cymbał, piernik, niedołęga’; ‘człowiek z wielką twarzą’; ‘mężczyzna z twarzą puculowatą’; ‘opasły a głupi’ z Krakowskiego; SWil jako *rub.* ‘próżniak, człowiek do niczego; głuptas’; SW i SJPD potwierdzają; USJP nie notuje;

³⁵ W Gp częściej *bździel*.

³⁶ Leksem *ciamcialamcia* w takim zn. notują: Kurzowa 1993: 342; Strawińska 2011: 334; Strawińska 2016: 47.

³⁷ Zob. więcej: Kurzowa 1985: 266.

³⁸ Z. Kurzowa oraz E. Smułkowa notują *eczi-peci/ecie-pecie/hecze-pecze* ‘owoc dzikiej róży’; zob.: Kurzowa 1985: 156, 281, 324, 338, 344, 369; Smułkowa 1996: 231.

guzdrajło ‘guzdrała’ (Hajn, Gp, SkN) – SGP w takim zn. tylko *guzdrała*; słowniki w tym zn. *guzdracz*;

kluski lane ‘ktoś powolny, ślamazarny’ (Biał, Raj) – słowniki nie notują;

melepet ‘oferma, osoba niezaradna’ (Gp) – źródła leksykograficzne nie poświadczają;

memla, *memła* ‘oferma’ (Biał, Gp, Raj, SkN) – SGP, SWil, SW, SJPD i USJP nie notują;

niedojda ‘mazgaj, człowiek niezdarne i leniwy’ (Aug, Biał, Raj) – SGP; SW, SJPD jako *pogard.*, USJP *pot. pogard. a. lekcew.*;

razdziawa, *rozdziawa*, *razdziawiaka* ‘gapa’ (Biał, Bob, Bz, Orl, SkN) – SGP ‘gap, rozdziawiający gębę’; SWil brak; SJPD i USJP tylko *rozdziawić – rozdziawiać* jako *pot.* ‘otworzyć (otwierać), rozewrzeć (rozwierać) szeroko usta (u zwierząt: pysk, dziób)’;

sierota ‘niedolega, oferma’ (BiałS, Gp, HajnS) – SGP tylko w zn.: ‘1. chłopczyzna niewielki; 2. przyszczyki bardzo małe, które wychodzą na ciało wskutek zimna’; SWil, SW, SJPD i USP w tym zn. nie potwierdzają; SMiej ‘ktoś bardzo niezdarne, ciągle coś upuszczający, upadający, potykający się’; SPP ‘o człowieku niezaradnym, niezdecydowanym, mało dynamicznym; także flegmatycznym, słabym fizycznie; oferma’ z kwalifikacją *pogard.*;

3.2.6. Gburowatość i mrukowatość

łabuk ‘gbur, prostak’ (SkN) – SGP, SWil, SW, SJPD i USJP brak;

mlon ‘człowiek niesympatyczny, ciapowaty, gapowaty’ (Aug, Biał, CzBł, Gp) – SGP brak; SWil, SL i SJPD ‘rękojeść’, ‘drążek przy żarnach’; SW i USJP brak; SMiej ‘słowo z gwary białostockiej określające osobę nie lubianą w towarzystwie lub po prostu ktoś niezdarne; oferma’; SPP nie rejestruje;

pochmulak ‘człowiek ponury, milczący’ (Aug) – SGP z Augustowszczyzny; SW jako *gw.*; SWil, SJPD i USJP nie notują;

3.2.7. Nałogi i skłonności

bekajło ‘osoba skłonna do płaczu’ (SkN) – słowniki nie notują;

beksalala ‘płaksa, beksa’ (Biał, Bz, Gp, Orl) – SGP brak; SWil tylko *beksa* i *beksak*; USJP *beksa-lala* jako *pot.* ‘o kimś, zwłaszcza o dziecku, często płaczącym, narzekającym’; SMiej i SPP brak;

ćmaka ‘człowiek, który je w sposób łapczywy; ktoś, kto podczas jedzenia wydaje nieprzyjemne odgłosy mlaskania’ (Gp) – SGP z odsyłaczem do *ciamkać* ‘jeść z wydawaniem odgłosu «ciam, ciam, ciam» jak świnia’ notuje na Litwie³⁹; SWil i SW poświadczają tylko *ćmakać* ‘jedząc wydawać językiem i ustami odgłos jakby ciągłego chlipania i odrywania się czegoś ciastowatego’; (SWil *ćmakać* uznaje jako *nieprzyzw.*, a SW kwalifikuje jako *gw.*); SJPD bez kwalifikacji; USJP, SMiej, SPP brak;

dziabnięty ‘w użyciu rzeczownikowym – osoba, która wypila niewielką ilość alkoholu i zachowująca się dziwnie; ktoś o nienaturalnym poczuciu humoru; osoba nienaturalnie wylewna i wesoła; człowiek, od którego czuć alkohol, ale niezataczający się’ (Gp) – SGP *dzabać* w innym zn.; SW i SJPD brak; USJP rejestruje *dziabnąć* ‘wypić trochę alkoholu’ jako *pot. posp.*; SMiej i SPP ‘pijany’;

dziamdziak ‘osoba, która dziamga; ktoś permanentnie marudzący, zwłaszcza podczas jedzenia; ten, kto je powoli; niejadek’ (Gp)⁴⁰ – SGP z odsyłaczem do *dziamgać* ‘marudzić, jeść powoli’; SWil brak, SW notuje *dziamdziac* 1. ‘mamrotać miękkim głosem, zrzędzić niedołąźnie’; 2. ‘mówić niewyraźnie pod nosem, bąkać, nieustannie mamrotać’ z kwalifikacją *gw.*; SJPD, USJP i SPP nie notują; SMiej rejestruje w innym zn.: ‘mały, na ogół irytujący pies’;

jedun ‘żarłok, obżartuch’ (SkN) – SGP ‘żarłok’ z Litwy; SW jako *gw.*; SWil, SJPD i USJP nie notują;

kutwa ‘skąpy człowiek; sknera, dusigrosz’ (Aug, Biał, Bż, Bob) – SGP; SL, SW, SJPD i USJP;

łasun ‘łasuch’ (Bż, Hajn, SkN) – SGP ‘ten, co łasuje; łakomy, lubiący coś zlizać’; SWil bez kwalifikatorów; SW jako *gw.*; SJPD i USJP tylko *łasuch*;

łykajło ‘pijak’ (SkN) – SGP brak; SWil ‘opój’; SJPD w tym zn. *łykacz* jako *żart. pogard.*;

pestun ‘ktoś lubiący dziecięce pieszczoty’ (Orl) – SGP, SWil, SW, SJPD i USJP nie notują;

pijanica ‘pijak’ (Aug, Hajn, Orl, SkA) – SGP z Augustowszczyzny; SWil notuje, SW jako *gw.*; SJPD – *pogard.*; USJP *pot. pogard. a. lekcew.*; z bñr.;

pijaniucha ‘pijak’ (Hajn, Orl, SkA) – słowniki nie notują;

pijus ‘pijak’ (Gp) – SGP; SWil, SJPD ‘pijak, bibosz’ jako *pot.*; USJP *pot. pogard. a. lekcew.*; SMiej z kwalifikacją *obraźl.*; SPP brak;

³⁹ Więcej: Strawińska 2016: 48.

⁴⁰ E. Smułkowa leksem *dziamdziac* ‘marudzić, jeść powoli’ przyporządkowuje do grupy: słownictwo i zwroty właściwe dzisiejszemu dialektowi kulturalnemu Lwowa, łącznie z wycho-dzącym z użycia słownictwem przestarzałym (sygnowanym kwalifikatorem) i kwalifikuje jako *rzad.*; Smułkowa 1996: 231.

plakun ‘plaksa, beksa’ (Bż, Hajn, Orl) – słowniki nie notują;

pociągajął ‘pijak’ (Hajn, Orl) – SGP brak; SW w tym zn. *pociągacz*; SJPD i USJP również brak;

smoktajął ‘łakomczuch’ (SkN) – SGP rejestruje tylko *smoktać* ‘ssać’; słowniki nie notują;

żerun ‘żarłok’ (Biał, Bż, Hajn, SkN) – SGP; SWil *żerunek* ‘żerowisko’; SW jako gw.; SJPD i USJP nie notują;

3.2.8. Nazwy ujawniające inne cechy charakterologiczne

buzidupcia ‘człowiek nadmiernie uprzejmy; nieuczciwy’ (Gp) – źródła leksyko-graficzne nie potwierdzają;

chwat ‘zuch’ (Biał, Bż, Orl) – SGP, SWil, SW, SJPD, USJP;

dzikar ‘dzikus’ (Hajn, Orl) – słowniki nie notują;

gieroj ‘quasi-bohater, ktoś pozornie odważny’ (Biał, Bż, Gp, SkN) – SGP i SJPD brak; USJP w tym zn. jako *pot.*; kumulację ironicznych konotacji odnajdujemy w zasłyszonym powiedzeniu: *gieroj Sawietskowo Sajuz*;

nachal ‘natręt’ (Bż, SkN) – SGP, SWil i SW nie potwierdzają zn.; SJPD i USJP nie notują; z ros.;

siarun ‘człowiek bojaźliwy, tchórz’ (DBiał) – SGP, SWil, SW, SJPD i USJP nie notują;

straszok ‘człowiek bojaźliwy, tchórz’ (DBiał) – SGP, SWil, SW, SJPD i USJP nie notują;

szalapat ‘ktoś roztrzepany, ktoś, kto wszystko robi niedokładnie’ (Aug, Biał, Bż, CzBł, Droh, Orl) – SGP, SL, SWil, SW, SJPD i USJP (już jako *książk. żart.*); z ukr.;

zabobonszczyk ‘ktoś zabobonny’ (HajnS, Orl) – słowniki nie notują;

żeużyk ‘osoba małego wzrostu, ale złośliwa, zapalczywa, zajadła i śmiała’ (Gp)⁴¹ – źródła leksykograficzne nie potwierdzają; ukr.;

żyża ‘osoba popędliwa; gwałtowna’ (Gp) – SGP z Litwy Augustowskiego; SW jako gw.; SWil, SJPD, USJP nie notują; ukr.⁴²

⁴¹ Por.: Kurzowa 1993: 458; Strawińska 2016: 49.

⁴² Więcej: Kurzowa 1993: 460; Strawińska 2016: 49. B. Dwilewicz leksem *żyża* notuje w języku mieszkańców wsi Bujwidze na Wileńszczyźnie w zn. ‘gnojówka’ (Dwilewicz 1997: 124).

4. Nazwy wskazujące ułomności fizyczne i stan zdrowotny osoby nazywanej

bździuch ‘człowiek chorowity’ (Gp) – SGP, SWil, SW w takim zn. nie notują; SJPd, USJP, SPP, SPPiW brak;

chorowiek ‘człowiek chorowity’ (Aug) – SGP; SWil, SJPd i USJP nie poświadczają; SW jako *gw.*;

głuchman ‘głuchy, ktoś kto niedosłyszy’ (Orl) – słowniki nie notują⁴³;

mańka ‘człowiek leworęczny’ (Aug, Biał, Bż, Orl) – SGP z odsyłaczem do *mania* ‘lewa ręka; mańkut’; SWil z odsyłaczem do *mańkut*; SW w tym zn. jako *rzad.*; SJPd i USJP ‘lewa ręka’ jako *przestarz.*;

niemak ‘niemowa, niemy’⁴⁴ (Aug, Orl) – SGP; SWil brak; SW jako *gw.*; SJPd i USJP nie notują;

niemko ‘niemowa, niemy’⁴⁵ (Hajn, Orl) – SGP brak; SW jako *gw.*; inne słowniki nie notują; z błr.;

rozdziawiak ‘ktoś, kto chodzi z wieczniew otwartą buzią; ten kto rozdziawia gębę’ (Aug, SkN) – SGP; SW jako *gw.*; SWil, SJPd i USJP brak;

zdechlak, zdychlak ‘ktoś, komu brak wigoru, człowiek chorowity’ (Biał, Bż, Orl, Raj) – SGP, SWil brak; SJPd jako *pot.*; USJP *pot. lekcew.* a. *pogard.*; SMiej i SPP brak.

5. Nazwy kojarzone z różnymi czynnościami wykonywanymi przez wskazywane osoby

5.1. Nazwy odnoszące się do sposobu mówienia i poruszania się

bolbotun, bałbotun ‘mówiący niewyraźnie’ (Bż, Hajn, Kn, SkN) – SGP, SWil *bolbotun*; SW jako *gw.*; SJPd i USJP nie notują⁴⁶;

chamkacz ‘mówiący niewyraźnie’ (Aug, Bż, SkN) – SGP; SWil, SW, SJPd i USJP nie notują;

⁴³ Z. Kurzowa rejestruje w polszczyźnie Lwowa i kresów południowo-wschodnich bez kwalifikacji (Kurzowa 1985: 162, 295, 324, 335, 337, 345, 350, 371); E. Smułkowa rejestruje z kwalifikacją *pejorat.*; zob.: Smułkowa 1996: 246.

⁴⁴ E. Koniusz w tym zn. notuje na Litwie leksem *niemko*; por.: Koniusz 2001: 143.

⁴⁵ Z. Kurzowa wyraz *niemko* ‘niemy, niemowa’ poświadczają z kresów północno-wschodnich; Kurzowa 1993: 394.

⁴⁶ Zob. też: Koniusz 2001: 142.

człapa ‘ktoś, kto człapie, niezgrabnie stawia stopy’ (Orl) – SGP brak; inne słowniki notują *człapak*, ale w zn. ‘koń poruszający się w wolnym tempie, koń powolny; stępak’;

garaga ‘ktoś, kto niezdarnie chodzi’ (Bż, Orl, SkN) – słowniki nie notują;

harkawy ‘w użyciu rzeczownikowym – ten, kto mówi niewyraźnie r’ (Gp) – SGP dokumentuje na Litwie i w gwarze augustowskiej; SWil brak; SW ‘wymawiający gardłem (jak Żydzi, Francuzi itp.)’⁴⁷; SJPD, USJP brak;

jąkajło ‘jąkała’ (SkN) – SGP; SW jako *gw.*; SWil, SJPD i USJP brak;

pakalaka ‘człowiek mówiący niewyraźnie’ (Gp) – źródła leksykograficzne nie potwierdzają;

tarapajło ‘gadula, pyskacz’ (SkN) – SGP; SWil nie notuje; SW jako *gw.*;

trajkotka ‘ktoś, kto mówi szybko, bez zastanowienia, trajkocze’ (Biał, Kn, Raj) – SWil nie notuje; SW poświadcza, SJPD jako *pot.*, USJP – *pot. lekcew. a. żart.*;

5.2. Nazwy kojarzone z innymi czynnościami

barabanszczyk ‘ten, kto hałasuje’ (SkN) – SGP notuje tylko *barabanić* ‘bębnić’ z Płońska; słowniki nie notują; z błr.;

buntowszczyk ‘ten, kto się buntuje’ (Hajn, Gp, SkN) – SGP poświadcza, SWil nie notuje; SW jako *gw.*; SJPD jako *reg. wsch.*; USJP brak; z ros.;

chichotun ‘śmieszek, ktoś, kto śmieje się często’ (Hajn, SkN) – SGP, SWil, SW, SJPD i USJP brak;

chrapun ‘ten, kto głośno chrapie’ (Gp, SkN) – słowniki nie notują;

chwalibursa ‘samochwała’ (Aug, Droh, Orl) – SGP *chwalibur*; SW jako *gw.* z odsyłaczem do *chwalibur*; SL *chwaliburca*, podobnie SJPD, ale już z kwalifikatorem *daw.*; SWil i USJP nie notują;

drystun ‘ten, kto często miewa biegunki’ (SkN) – SGP notuje *drystać*, *drysnąć* ‘mieć rozwolnienie’ z Litwy; SWil nie notuje; SW jedynie *dryznąć*, *dryzdać* ‘wypróżnić się’;

pierdun ‘ktoś, kto często pierdzi’ (Gp, Hajn, Orl) – SGP, SWil, SW, SJPD, USJP SMiej i SPP brak;

pilszczyk ‘ten, kto piłuje’ (SkN) – SGP brak; pozostałe słowniki nie notują; z błr.;

⁴⁷ Por.: Strawieńska 2016: 56.

psinokajka ‘osoba namawiająca do czegoś’ (Bob, Orl) – SGP, SWil, SW, SJPD i USJP brak;

sapotucha ‘osoba, kobieta, czy też zwierzę (samica), która sapie’ (Orl) – SGP rejestruje *sapotać* ‘spać’; SWil brak; SW *sapota* ‘sapanie’, *sapotać* ‘sapać’; SJPD i USJP nie notują;

szeptucha ‘znachorka’ (Hajn, Orl) – SGP w takim zn. notuje *szeptuszka*; SWil i USJP brak; SW notuje; SJPD *szeptun* ‘znachor’ jako *reg. wsch.*;

świstun ‘ten, kto często gwizdże’ (Kn, SkN) – SGP, SWil w innym zn.; SW jako *gw.*; SJPD ‘lekkoduch’ jako *daw.*; USJP nie notuje;

wiskun ‘ten, kto często piszczy, krzyczy’ (Biał, Bż, Droh, Hajn, SkN) – SGP, SWil, SW, SJPD i USJP brak; słowo *wisk* ‘krzyk, wrzask’ jest podlaskim regionalizmem;

wołokita ‘włóczęga, wałęsa’⁴⁸ (Aug, Bż, Hajn) – SGP; SW jako *gw.*; SJPD i USJP nie notują; błr., ukr., ros.;

wyszczerek ‘prześmiewca, człowiek wyśmiewający innych; bufon’ (Aug, Hajn, Orl, Raj) – SGP; SW jako *gw.*; SWil, SJPD i USJP nie notują;

zapiewajło ‘osoba, która rozpoczyna chóralne śpiewy, np. na weselu’ (Biał, Bż, Hajn, Orl, SkA, SkN) – SGP, SWil i SW nie notują; SJPD jako *reg.*; USJP jako *pot.*; z ros.;

zębołup ‘szyderca, prześmiewca, ktoś, kto śmieje się z byle powodu’ (Aug, Biał, Raj) – SGP z Augustowszczyzny; SJPD i USJP nie notują; zasłyszane: *łupić zęby z byle powodu*.

6. Nazwy kojarzone ze sferą seksualną

bladziuszka ‘z pogardą o kobiecie’ (Hajn, Orl) – SGP, SL, SWil, SW, SJPD i USJP nie notują;

bladź ‘z pogardą o kobiecie’ – (Biał, Bż, Gp, Raj) – SWil, SW i SJPD nie notują; USJP jako *pot. wulg.*; z ros.; SMiej ‘rosyjski odpowiednik słowa *kurwa*’; SPP ‘o prostytutce; dziwka’ jako *wulg.*; SPPiW ‘kobieta, która chętnie współżyje seksualnie, i której jest obojętne, z kim to robi; prostytutka’ jako *wulg.*; ros.;

⁴⁸ Zob. więcej: Kurzowa 1993: 449.

gach 'z pogardą o kochanku' (Biał, Bż, Droh, Gp, Hajn, SkN) – SGP, SWil, SW, SJPD i USJP notują; SMiej 'lekcew. (czasem *pogard.*): o kochanku, zwłaszcza o kochanku mężatki'; SPP brak;

habal 'kochanek, *gach*' (Biał, Bż, Gp, Hajn, SkN) – SGP, SWil, SW, SJPD, USJP SMiej i SPP nie notują⁴⁹; z ukr.;

jabajło 'wulg.: ktoś bardzo aktywny seksualnie' (SkN) – SGP brak; słowniki języka polskiego nie notują; SMiej brak, SPP w innych zn. jako *wulg.*;

jabaka 'rodzaj wyzwiska' (SkN) – SGP brak; słowniki polszczyzny ogólnej nie notują; SMiej nie poświadcza; SPP 'o chłopaku, mężczyźnie o dużych potrzebach seksualnych i sprawności seksualnej, lubiącym seks, często zmieniającym partnerki' jako *wulg.*;

kiernoz 'żyjący bez ślubu; bezwstydnik' (Biał, Hajn, Orl) – SGP notuje jedynie *kiernozić się* 'żyć rozwiązłe' z regionu świętokrzyskiego; SL, SWil, SW, SJPD i USJP wyłącznie w zn. 'knur, nieoczyszczony wieprz';

kurwicha ' prostytutka' (SkN) – SGP, SWil, SW, SJPD, USJP i SMiej, SPPiW nie notują; SPP ' prostytutka; obelżywie o dziewczynie' jako *wulg.*;

prydupnik 'kochanek, zalotnik, utrzymanek' (Bż, Hajn, SkN) – słowniki nie notują;

przydupas 'wulg.: kochanek, utrzymanek' (Gp) – SGP, SWil, SW, SJPD, USJP i SPPiW nie notują; SMiej 'osoba, która jest „na posyłki” kogoś i wykonuje jego polecenia jak niewolnik'; SPP 'o człowieku zależnym od kogoś, podporządkowanym komuś i działającym na czyjąś rzecz' jako *wulg.*;

ruchajło 'wulg.: ktoś bardzo aktywny seksualnie' (SkN) – SGP, SWil, SW, SJPD USJP, SMiej i SPP nie notują; SPPiW w tym zn. rejestruje *ruchadło*;

suchostoj 'wulg.: impotent; rodzaj wyzwiska' (SkN) – SGP 'suche drzewo'; SWil, SW, SJPD USJP, SMiej, SPP i SPPiW nie notują; z błr.;

świński ogier 'kiernoz, prymitywny podrywacz, mężczyzna traktujący kobiety wyłącznie jako obiekt seksualny' (Aug, Raj) – SGP jako *żart.*; SWil, SW, SJPD, USJP, SMiej, SPP i SPPiW nie notują;

uchażor – jako *żart. iron.* 'zalotnik' (Biał, Bż, Hajn, SkN) – SGP, SWil, SW, SJPD i USJP nie notują; z ros.

⁴⁹ E. Smułkowa w takim zn. notuje *chabal* 'adorator; alfons'; zob.: Smułkowa 1996: 241.

7. Nazwy wskazujące stan majątkowy

dziad ‘mężczyzna bez majątku starający się o rękę dziewczyny’⁵⁰ (Gp, Raj, SkA) – SGP brak; inne słowniki w tym zn. nie notują;

gołodupiec ‘biedak’ (Biał, Bż, Gp, Hajn, Raj, SkN) – SGP brak; SW bez kwalifikatorów; SJPD jako *posp.*; USJP – *pot. posp.*; z bfr.;

*hołysz*⁵¹ ‘golec, biedak’ (Bż, Droh, Hajn, Kn) – SGP, SWil, SW, SJPD; USJP jako *przestarz.*; z ukr.;

prymak ‘mężczyzna, który po ślubie wprowadza się do domu teściów’ (Hajn, Droh, Orl, SkA, SkN) – SGP; SW ‘uczeń pierwszej klasy’; SWil, SJPD i USJP nie notują;

żebrucha ‘żebraczka’ (Bż, Hajn, HajnS) – SGP brak; inne słowniki także nie notują.

8. Inne

czytaty ‘ironicznie w użyciu rzeczownikowym – inteligent; człowiek pracujący umysłowo’ (Biał, Gp) – słowniki nie notują;

pisaty ‘ironicznie w użyciu rzeczownikowym – ten, kto jest wykształcony; osoba należąca do inteligencji jako warstwy społecznej’ (Biał, Gp) – słowniki nie poświadczają;

popychajło ‘popychadło’ (SkN) – SGP, SGP, SWil, SW, SJPD i USJP tylko *popychadło*;

sobacznik ‘miłośnik, hodowca psów’ (Orl, HajnS) – SGP, SWil, SW, SJPD i USJP nie notują;

szlucha ‘człowiek przemoknięty’ (DBiał) – SGP ‘flądra, niechlujna kobieta’; SW nie potwierdza zn.; SWil, SJPD i USJP nie notują;

wowa ‘osoba wywołująca odrazę; postać przerażająca; straszycło’ (Gp)⁵² – SGP z Drohobycza i okolic; w innych słownikach brak.

⁵⁰ Z. Kurzowa leksem *dziad* notuje w zn. ‘policjant’ w polszczyźnie Kresów południowo-wschodnich; Kurzowa 1985: 435.

⁵¹ Więcej: Kurzowa 1993: 365; też: Koniusz 2001: 143.

⁵² Zob.: Kurzowa 1993: 449; Strawińska 2016: 53.

Tereny północno-wschodniej Polski nie są – o czym już była mowa wcześniej – jednolite pod względem językowym. Ścierają się tu ze sobą różne gwary: czysto polskie, polsko-białoruskie, polsko-litewskie, polsko-białorusko-litewskie, białorusko-ukraińskie. Badania przeprowadzone w Białymstoku, Białowieży, okolicach Rajgrodu, Hajnówki oraz Gołdapi, uzupełnione o materiał leksykalny zgromadzony w cytowanych wyżej pracach dotyczących leksyki gwarowej, dają przybliżony obraz rozmieszczenia/zróźnicowania nazw wskazujących człowieka.

1) Największy zasięg mają nazwy o charakterze ogólnopolskim, dziś często notowane w słownikach z kwalifikatorami wartościującymi. Wysoką frekwencją odznaczają się, np.: *beksalala, bękart, chuderlak, chudzioba, habal, jełop, kurdupel, mazepa, niedojda, piecuch, skurczybyk, smark, swołocz, szalaput, śmierdziuch, wyskrobek, zapiewajło, żulik*. Wiele tych nazw ma swoje poświadczenia również w leksykonach rejestrujących słownictwo nacechowane, często ograniczone środowiskowo (np. w SPP, SPPiW, SMiej czy słowniku wulgaryzmów).

Minimalną frekwencją w badanym materiale odznaczają się z kolei nazwy, których zasięg ogranicza się do dwóch–trzech obszarów językowych, np.: *chamkacz, chichotun, guzdrajło, łasun, mlon, nachal, niemko, pierdun, pochmulak, pociągajło, przydupnik, psinokajka, rozdziawiak, sobacznik, szlucha, wołokita, zabobonszczyk, zadziora, zębołup*. Niektóre ekspresywy mają wyłącznie pojedyncze zaświadczenia i pochodzą głównie z terenu Sokółki, np.: *barabanszczyk, bujwoł, buk, chrapun, cybun, czartopłoch, czytaka, drystun, durman, dzikar, fajfun, jąkajło, jebajło, jedun, koczerga//koczerha, łabuk, łykajło, pilszczyk, rębajło, smoktajło*, co B. Nowowiejski tłumaczy w sposób następujący:

Obecnie zasięgi funkcjonowania poszczególnych pożyczek białoruskich na gruncie mowy sokólskiej są w znacznym stopniu zróźnicowane. Niektóre z tych wyrazów są znane ogółowi sokółczan i w związku z tym często występują w codziennym komunikowaniu się, inne z kolei pozostają w zasobie słownym jedynie starszych mieszkańców miasta, stąd możliwość ich użycia jest ograniczona. Sporą grupę stanowią ponadto białorusycyzmy należące do słownictwa biernego, dziś niemal nieużywanego (Nowowiejski 2010: 246).

Kilkadziesiąt jednostek ma swe zaświadczenia tylko w języku mieszkańców Gołdapi i okolic, np.: *bąk, ciuciurupa, czytaty, dziabnięty, dziamdziak, dziabdziak, dziubasek, ecie-pecie, foc, króciak, łamcymca, pisaty, bździuch, lizidupcia, melepeteta, nalany, nasyty, pakalaka, pepa, przydupas, śmondak*.

Pojedyncze poświadczenia zostały też zarejestrowane w innych miejscowościach, np.: *chorowiek* (Augustów), a *człapa*, *gluchman* i *sapotucha* (Orla).

Być może wspomniane leksemy nie zostały przez nas oraz innych eksploratorów na pozostałym obszarze zarejestrowane ze względu na nieco anachroniczne już dziś metody odpytywania informatorów za pomocą bardzo sformalizowanych kwestionariuszy, konwencjonalnej ankiety czy nawet swobodnie prowadzonych rozmów⁵³. Nie jest jednak wykluczone, że w jednostkowych sytuacjach możemy mieć do czynienia z okazjonalizmami bądź indywidualizmami znanymi jedynie informatorom⁵⁴. Jak podkreśla wielu badaczy, ze względu na swoją emocjonalność i nacechowanie stylistyczne jednostki te są w badaniach trudno uchwytnie, a często – ze względu na nieprzyzwoity bądź nawet wulgarny charakter – niełatwo poddające się ujawnianiu.

2) Ciekawe rezultaty daje konfrontacja wyekscerpowanego materiału ze słownikami ogólnymi języka polskiego. Brakuje zaświadczeń leksykograficznych dla nazw typu: *chabornik*, *cielemele*, *cybun*, *czystoucha*, *gołodraniec*, *karluk*, *kluski lane*, *łamzak*, *łochar*, *patarocze*, *wypierdek mamuta*⁵⁵. W tym kontekście może zaskakiwać to, że mało znane i słabo zaświadczone w zbiorach leksykograficznych formy są rejestrowane w SW jako gw.: *buntowszczyk*, *chwalibursa*, *jąkajło*, *razdziawiak*, *świstun*, *tarapajło*, *wołokita*, *wyszczerek*. Warto odnotowania jest również to, że niektóre z tych nazw już w dziewiętnastowiecznych poradnikach purystycznych zostały uznane za formy o proveniencji kresowej, niekiedy z wyrażonym wprost deprecjonującym komentarzem, np.: *ciamciarymcia*, *ćmaka*, *harkawy*, *kurdupel*, *murza*, *wowa*, *żeużyk*, *żulik*, *gorzkie dziecko*, *okrągła sierota*.

3) Bogato w przedstawionym materiale reprezentowane są formy białoruskie (lub ogólnie ruskie), które mogą być traktowane w pewnym sensie jako domowe, takie swojskie i „tutejsze”. Do grupy tej należą przede wszystkim silnie nacechowane ekspresywizmy, w tym przezwiska i wyzwiska, np.: *czuryło*, *gołodraniec*, *jełop*, *kurdupel*. Zdarza się, że niektóre ekspresywizmy nabierają charakteru określeń wulgarnych, np.: *bladź*, *chałuj*, *habal*.

Polszczyzna regionu północno-wschodniego – w tym zakresie – ma w swoim zasobie kilka formantów o proveniencji białoruskiej. Choć jest ich stosunkowo niewiele, to trzeba podkreślić, że odznaczają się one wysoką produk-

⁵³ Por. też na ten temat: Kaś 1986: 118–119; Nowowiejski 2010: 295.

⁵⁴ I choćby te wątpliwości przekonują, że badanie gwar nadal jest konieczne, gdyż wciąż może przynosić interesujące i ważne rozstrzygnięcia.

⁵⁵ Tylko SPP jako *wulg. pogard*.

tywnością: *-un: bałbotun, brechun, chichoptun, chrapun, cmokun, drystun, jedun, łasun, stalbun, wiskun; -ajło: bekajło, brechajło, brzękajło, ciepiałajło, guzdrajło, łykajło, rębajło, tarapajło; -szczyk: barabanszczyk, buntowszczyk, pilszczyk; -uk: cyganiuk, karluk, łabuk.*

Bardzo istotne jest również to, że zakres użycia wielu nazw o proveniencji wschodniosłowiańskiej często nie ogranicza się wyłącznie do terenów zamieszkałych przez ludność dwujęzyczną (głównie prawosławną), ale rozciąga się na cały badany teren, np.: *bajstruk, bambiza, basatyk, durak, kaczerbicha, kurdupel, pacan, rozkaraka.*

4) Nierzadko źródłem ekspresji wyrazów staje się proces emotywniej metaforyzacji znaczeń struktur etymologicznie neutralnych. Owa kreacja świata ludzkiego, opierająca się na zestandaryzowanych wyobrażeniach i użyciach metaforycznych nazw niezwiązanych ze światem ludzkim – jak wynika z cytowanego wyżej materiału – niesie ze sobą głównie silny ładunek ujemnej waloryzacji. Negatywne asocjacje w określaniu INNYCH nierzadko przybierają wyolbrzymioną ocenę deprecjacyjną, np.: *czartapałoch* – realnie ‘gatunek ostu’, *czerepach* to ‘zółw’, *koczerga* to ‘pogrzebacz’.

5) Emocjonalne i stylistyczne nacechowanie analizowanej leksyki jest z pewnością bardzo istotnym, choć nie jedynym czynnikiem decydującym o ich trwałości w analizowanej odmianie polszczyzny regionalnej. Zachowaniu części wyrazów (w tym również rutenizmów) sprzyja w dużej mierze obecność frazeologizmów, w których strukturze wyrazy te pełnią funkcję komponentów, np.: *wystrugać bajstruka* ‘spłodzić dziecko’, *zmajsztrować bajstruka* ‘ts., zagonić bajstruka w brzuch ‘ts., *walać duraka* ‘udawać Greka’⁵⁶.

Ogólnie można stwierdzić, że wyekscerpowany materiał potwierdza wielowymiarowość natury ludzkiej, co w konsekwencji pociąga za sobą – przez świadomy, intencjonalny dobór odpowiedniej leksyki – budowanie niejednorodnego, często metaforycznego obrazu człowieka. Ujawnia się przy tym – opisywana już wielokrotnie w badaniach socjolingwistycznych – stereotypowość osądu, a w następstwie owego szablonowego sposobu myślenia dochodzi do uaktywnienia opozycji swój – obcy, mającej źródło w faktach pozajęzykowych, w tym zaś konkretnym wypadku – opozycji JA – ON.

W ostateczności najważniejsza i tak pozostaje perspektywa interpretacyjna lub inaczej perspektywa oglądu pojęć, subiektywizacja odbioru, uzależnienie nacechowania aksjologicznego niektórych terminów związanych ze światem

⁵⁶ Por.: „Czasem zresztą frazeologizmy wspierają tylko wybrane znaczenia wyrazów, niekiedy zwiększając zakres funkcjonowania i wpływają na frekwencję użycia” (Nowowiejski 2010: 224).

ludzkim od wrażliwości emocjonalnej użytkownika języka, jego światopoglądu, a wreszcie pozajęzykowych kontekstów wyrazowych obrazujących rozumienie świata zewnętrznego.

Bibliografia

- Białomyzy J., Wierzbicka-Piotrowska E. (red.), 2019, *„Mowa prosta” mieszkańców gminy Dąbrowa Białostocka. Wywiady – opowieści – wspomnienia*, Warszawa.
- Dwilewicz B., 1997, *Język mieszkańców wsi Bujwidze na Wileńszczyźnie*, Warszawa.
- Falińska B. (red.), 2019, *Dialog pokoleń. Podlasie – powiat Sokółka*, Warszawa.
- Handke K. (red.), 1997, *Kresy – pojęcie i rzeczywistość*, Warszawa.
- Kąs J., *Problem integracji leksykalnej w gwarach*, „Rozprawy Komisji Językowej Łódzkiego Towarzystwa Naukowego” XXXII, 1986, s. 118–119.
- Koniusz E., 2001, *Polszczyzna z historycznej Litwy w „Słowniku gwar polskich” Jana Karłowicza*, Kielce.
- Kurzowa Z., 1985, *Polszczyzna Lwowa i kresów południowo-wschodnich do 1939 roku*, Warszawa–Kraków.
- Kurzowa Z., 1993, *Język polski Wileńszczyzny i kresów północno-wschodnich XVI–XX w.*, Warszawa–Kraków.
- Nowowiejski B., 2010, *Z zagadnień kontaktów językowych*, Białystok.
- Rembiszewska D.K., 2008, *Słownik dialektu knyszyńskiego Czesława Kudzinowskiego*, Łomża.
- Sajewicz M., 1999, *Przezviska mieszkańców kilku wsi z białorusko-ukraińskiego pogranicza językowego na Białostoczczyźnie* [w:] S. Warchoł (red.), *Przezviska i przydomki w językach słowiańskich*, cz. II, Lublin.
- Sawaniewska-Mochowa Z., 1990, *Poradnik Jana Karłowicza jako źródło poznania potocznej polszczyzny północnokresowej*. Słownictwo, Warszawa.
- Smułkowa E., 1996, *Uwagi o języku starszego pokolenia inteligencji lwowskiej a.d. 1989/1990* [w:] J. Rieger (red.), *Język polski dawnych Kresów Wschodnich I: Studia i materiały*, Warszawa, s. 224–255.
- Sokólska U., 2009, *„Daj busi dla babci”, czyli o polszczyźnie mieszkańców Białostoczczyzny* [w:] B. Dunaj, M. Rak, *Polszczyzna mówiona ogólna i regionalna*, „Biblioteka LingVariów”, t. 5, Kraków, s. 99–108.
- Strawińska A.B., 2011, *Słownictwo emocjonalne w tekstach z przełomu XIX i XX wieku traktujących o poprawności językowej* [w:] U. Sokólska (red.), *Odmiany stylowe polszczyzny – dawniej i dziś*, Białystok, s. 327–343.
- Strawińska A.B., 2016, *Dziecięca wyobraźnia uzewnętrzniiona w leksyce północnokresowej (na podstawie poradników językowych przełomu XIX i XX wieku)*, „Bibliotekarz Podlaski” nr 2, s. 37–64.
- Wiśniewski J., 1964, *Rozwój osadnictwa na pograniczu polsko-rusko-litewskim od końca XIV do połowy XVII wieku*, „Acta Baltico-Slavica” I, 1964, s. 115–135.

Wiśniewski J., 1977, *Osadnictwo wschodniej Białostoczczyzny, geneza, rozwój oraz zróżnicowanie i przemiany etniczne*, „Acta Baltico-Slavica” XI, 1977, s. 7–78.

Wiśniewski J., 1980, *Zarys osadnictwa na Białostoczczyźnie [w:] Atlas gwar wschodniosłowiańskich Białostoczczyzny*, t. 1, Wrocław, s. 14–30.

Skróty i dane słownikowe

SGP – Karłowicz J., 1900–1911, *Słownik gwar polskich*, t. I–VI, Kraków.

SJPD – Doroszewski W. (red.), 1958–1969, *Słownik języka polskiego*, t. I–XI, Warszawa.

SL – Linde S., 1807–1814, *Słownik języka polskiego*, t. I–VI, Warszawa.

SMiej – *Miejski słownik slangu i mowy potocznej*; <https://www.miejski.pl/>

SPP – Czeszewski M., 2008, *Słownik polszczyzny potocznej*, Warszawa.

SPPiW – Grochowski M., 2008, *Słownik polskich przekleństw i wulgaryzmów*, Warszawa.

SW – Karłowicz J., Kryński A., Niedźwiedzki W., 1900–1927, *Słownik języka polskiego*, t. I–VIII, Warszawa.

SWil – Orgelbrand M. (red.), 1861, *Słownik języka polskiego*, t. I–II, Wilno.

USJP – Dubisz S. (red.), 2003, *Uniwersalny słownik języka polskiego*, t. I–IV, Warszawa.

Skróty lokalizacyjne

Aug – Augustów

Biał – Białystok

BiałS – Białystok

Bob – Bobrowka

Bż – Białowieża

CzBł – Czarna Białostocka

CzWK – Czarna Wieś Kościelna

DBiał – Dąbrowa Białostocka

Droh – Drohiczyn

Gp – Gołdap

Hajn – Hajnówka

HajnS – Hajnówka

Kn – Knyszyn

Orl – Orla

Raj – gmina Rajgród

SkA – Sokółka

SkN – Sokółka

Expressive names of persons in the speech of inhabitants of north-eastern Poland

Summary

This paper is an attempt at describing 236 units designating various persons, which are typical of speech of inhabitants of north-eastern Poland. Single lexemes and phraseological units were taken into consideration. The presented material was gathered by the authors in Augustów, Białystok, Białowieża, Drohiczyn, Gołdap, Hajnówka, Rajgród, mainly during private conversations with persons known to the authors, but also accidental meetings on the street, in the open-air market, in the shop, in the waiting room at the doctor's office, in the waiting room in the bus or railway station, on the bus, on the train, and in other public places. The material collected in studies dedicated to the lexis of the north-eastern region, in both published dissertations and unpublished bachelor's and master's theses written at the Faculty of Philology, University of Białystok, was also used.

As a result of the adopted confrontational method, the collected language phenomena were presented from a few perspectives: genetic, territorial, as well as semantic and evaluative.

Keywords: expressivism, regionalism, semantic field, north-eastern Polish language

Słowa kluczowe: ekspresywizm, regionalizm, pole semantyczne, polszczyzna północno-wschodnia